

ՀԱՃԻ ՄՕՐ ՄԱՏԸ

— Դի՛ր, Հաճի Մար, մատդ գիր մեր անսակ տղուն վրայ, կ'ըսէր հայրս:

Ու կուգար Մարը՝ լուսթեամբ, ամէն գիշեր՝ ծոծրակիս միեւնոյն կէտին, դանդաղօրէն, զփկամակութեամբ քայց վճռականօրէն տապալելու համար գիս Զուգումներու մէջ՝ ես չէի կրնար տեսնել Հաճի Մօր ինծի մօտենալը: Ես կը զգայի միայն անոր միսին խոնարհ հպումը եւ անկէ եկող փուլումը մը՝ գլուխէս մինչեւ ոտքիս մատները: Ես կը փութի տախտակամածին՝ փակելով արցունքոտ աչքերս: Կը բռնէի շունչս եւ ակնաջ կուտայի Հաճի Մօր հեռացող մուճակներուն խրտոսցին:

— Մարեցաւ, մարեցաւ խելճ տղան, կ'աւելցնէր հայրս՝ գոհունակութեամբ մը:

Կատարուած էր հրաշքը: Կը գրկէին գիս այն ատեն, կը տանէին անկողին: Դեերուն ու փէրիններուն տեղ՝ որ խաբեցին քայքայեցին ամբողջ մանկութիւն մը, կը բերուի Հաճի Մարը խելզղելու համար լացերս: Ծնողքս քունին կը վերադրէր լալկան ու ջղային դրութիւնս եւ կը կարծէր Հաճի Մօր մատով քնացնելով խաղաղիլ եւ խաղաղեցնել գիս:

Քայց եթէ այդ զօրեղ մատը կը կտրէր յանկարծ ձայնս, անկողին կը ձգէր գիս, միւս կողմէ կը բանար ան՝ առջեւ՝ ուրիշ անհունութիւն մը, ուրիշ թախծներ: Մատը կը հրէր կը նետէր գիս՝ իմ աշխարհիս մէջ: Մինակ՝ լայն մահաճակի մը մէջ, միմեկ՝ պատուհանի մը դիմաց, ես կ'անցնէի դառնութեան ժամեր: Ատելի սեռեակա ուր կը պտուկեցնէին դիս՝ շոյելէն, վրայէս հաղաւտներս քաշելէն, կը տարածէր իւղաներկի կաշուն հոտ մը: Պատկերուն մէջէն ու խռոր որմնադարանէ մը որ իբրեւ բաղնիք ձյուլած էր թրքական օրերու, որմնադարանէն որուն դուռը գամել տուած էի ու զորոզով ծածկած, մուկերու ճնշուցներ կուգային: Կուգային և մերթ ընդ մերթ գանգատները Հաճի Մօր, որ չէր

կրնար ըմբռնել իմ պօզանքս իր սուրբ մատներուն համար: Միակ մտածումս այդ պահերուն մէջ՝ հեռացում մըն էր, այդ տունէն՝ ուր, տարօրինակ հոտոտութեամբ մը, կը զգայի, երկու սենեակ անդիէն, Հաճի Մօր սղոտտ հոտը: Ու կը նայէի, փլփլած տուներու ետեւէն երեցող լուսաւոր թատրոնի մը՝ որ սինէմայի վերածուած էր ժամանակէ մը ի վեր եւ ուրկէ կուգար, ատեն ատեն, նուազի մը ձայնը: Լոյսերու փունջ մըն էր թատրոնը: Ելեք-տրականութիւն արտադրող մեքենայ մը կը բարախէր անընդհատ՝ հսկայ թմբուկի մը, պտուտակի մը նման: Ես կ'երազէի, ես կ'երազէի ազատ աշխարհներ, մեծութիւններ, Բաղաքին նոր շէնքերուն նայելով ես կ'երեւակայէի ինքզինքս՝ հզօր ոստաններու մէջ՝ խառնուած մարդկային վաճառքարձրացումներուն: Ես մէկգի կ'ընէի բոլոր հին տուները, Վառնայի փլած, սեւցած տանիքները, ծերացած մարդերը: Ես կ'անգիտանայի ամբողջ անցեալը մարդկութեան, պատմութեան: Ես կը նայէի ապագային եւ կ'անգիտանայի նոյն իսկ հօրս հայրը...:

Ես կ'ատէի ծեր Հաճի Մարը:

Ես կ'ատէի ամէն շփում՝ Հաճի Մօր հետ: Անոր երեւումը, առաջին անգամ՝ երբ վարձակալ եկաւ մեր տունը, խրտչեցուց գիս: Անոր հպումը արտասովոր կերպով ջղայնացուց գիս: Ես կը նմանէի վայրի, վախկոտ կենդանիի մը: Գիշերները, մութիւն մէջէն՝ ես կը նայէի անոր շուքին որ կ'ելլէր ու կ'իյնար ճերմակ, կտաւէ վարագոյրի մը վրայ: Նրկութի կը բաժնուէի եւ Հաճի Մարը կը բերէր իր կախարհի շարժումներուն հետ Հայաստանի տարագրի, մութազգէմի իմաց՝ որոնք մեծաբանքով կը նայէր ծնողքս: Ես պի-

տի չմոռնամ բնաւ արհամարհողի եւ վախճողի լացս, իմ հակադդեցութիւնս՝ երբ եր լսէի մեր գումին կղպանքին դառնալը անոր սեւ, ճարպոտ ձեռքերուն տակ: Ես պիտի չմոռնամ իմ պղտիկ քաջութիւնս՝ երբ այդ դուռը չբացուած ներս կը սողար մեծ պատուհանէ մը մեր մէկ ուրիշ վարձակալը, Չթորին Արտաշէնը, Հաճի Մարը կը քաշուէր անկէ՝ ինչպէս՝ կատու մը լուռնէն: Կը վախճարտ անոր ծաղրերէն, անոր ստախոսութիւններէն, անոր արտասովոր ուրախութիւնէն: Չայն ատէր թեւեւ բոլորովին եթէ անոր սազը չլլայար:

Սա՛ղը, պանդուխտին մասնէրով շինուած, ճարպոտած, սեւցած փայտով սազը, բարակ երկար վիզով սազը՝ որ յանկարծ կը նետուէր, թռչունի մը պէս, անոր թեւերուն մէջէն, կը նետուէր ու կ'իյնար, կը շարունակէր գրաւել սրտերը, քով քովի բերելով օրօրելով գանոնք:

— Աֆէրի՛մ Արտաշ, կ'ըսէր հայրս, դուն չըլլաս նէ մեր տունը մեռելի տուն կ'ըլլայ, մէկ տղաս պալօնէրը կը լուսցնէ, միւսը քրիւպիները՝ յեղափոխութիւն կը խաղցնէ:

Արտաշ գոհունակութեամբ ուսերը կը շարժէր եւ կ'ուժովցնէր նուագը:

— Քրօյ ներստէ սըն, ներստէ սըն:

Հաճի Մարն ալ կը բանար քիչ մը բերանը, երկուք թաղով պատմելու համար, կամաց, շատ կամաց ձայնով մը, այնքան կամաց՝ որ Արտաշ կը ստիպուէր ըսել շատ անգամ.

— Բարձր ըսէ տէ՛ մենք ալ լսենք, Հաճի Մա՛ր: Ոսկինեղդ ալ եթէ ասանկ ծանր ծանր դուրս կուտաս, եկուր կարգուինք:

Հաճի Մար կը պատրուէր այս խօսքերուն վրայ: Մայրս կը միջամտէր փայտէն.

— Գրողը տանի քե՛զ, մա՛րդ, աս ինչ զէվ գէկ ես...

Արտաշ կը փայտէր ու իրբեւ նշան չափազանց գոհունակութեան՝ ինծի կը դառնար.

— Սատանան գիշեր մը մատը խածեր է, գիտե՛ս:

Ան կ'անկարկէր Հաճի Մօր: Տեղեակ էր ան՝ անոր դէմ ունեցած իմ զգուանքիս: Հաճոյք մըն էր անոր համար, չարչիկէլ, խաբէլ Հաճի Մարը, բարկացնել գայն՝ զանազան խօսքերով:

Ի՛նչպէս խածեր է սատանան Հաճի Մօր մատը: Մոռցեր եմ: Կը յիշեմ միայն որ ասիաներով թարախ է ծորեր ու ոչ մէկ դէպ է

գտեր բուժուելու համար: Ասոր վրայ է որ Հաճի Մարը ուխտ կ'ընէ եւ կ'երթայ Արմատանէն Երուսաղէմ, ուր հասած օրն իսկ մատը կը բուժուի:

Սատանան, սակայն, եթէ քաշուած է մէջէն, իր պատմութիւնը ձգած է անաւոր հետք մը՝ որ կ'ըսէ կ'անէր, կը ծաւալէր զարհուրելի ատելութիւն մը, երբ ես հազիւ հինգ-վեց տարեկան էի:

Հաճի Մարը կը խորչէր այդ առասպելէն: Անիկա վախցնելով հանդերձ կ'ուրախացնէր զիս ու կը զինէր խեղճ կոնշ դէմ: Անիկա կը խմորէր զիս խորհրդաւոր զգացումներով: Անիկա պատճառ կ'ըլլար որ կ'իյնէ սարսափաւ մամէն անգամ ինծի հանդիպելուն ու գանդատէր ծնողքիս որոնց միակողմանի պաշտպանութիւնը կ'ըմբոստացնէր զիս (հեռուոր ազգականութիւն մը կը կապէր Հաճի Մարը մեզի): Անիկա պատճառ կ'ըլլար շատ անգամ մղելու զիս տունէն դուրս գիշերելու մեր այգիներուն մէջ, ուր կուզային միշտ դռները զիս, կէս քուն, կէս արթուն վիճակի մէջ:

Տուն դարձիս, Հաճի Մարը վստահ կրնար ըլլալ որ թոյնի պէս աղի պիտի ըլլային մօրս կողմէ իրեն տրուած կերակուրները եւ ցիխերով ձեփուած՝ իր փայլուն ապակիները:

••

Տղոց, երբեմն, Աստուծոյ սէրը ներշնչելէ առաջ, ծնողքները կուտան սատանային վախը: Հոտիկ՝ այդ սարսափին մէջէն է որ երբ տղան կը փնտռէ՝ օր մը՝ փրկութիւն մը, առջեւ կը դրուի Աստուծով:

Զարմանալի առանձնութիւն մըն էր մանկութիւնս: Ծուռ ծառը շողելու ո՛չ մէկ ճիգ, ո՛չ մէկ դաստիարակութիւն, ո՛չ մէկ գուրգուրանք՝ տան մէջ: Ամէն բան յանձնուած էր մանկապարտէզի մը վարժուհիին:

Յամարութեան եւ անկրթութեան պարիսպներուն ետեւ սակայն, կը մեծնար շնորհ մը՝ որ կ'անդամալուծէր հօրս ձեռքը եւ կը խաբէր մօրս սէրը: Անոնց քնազգը կը գուշակէ՛ր արդեօք այն՝ ինչ որ ընկերութիւններու համար կենդանիներ պատրաստող դաստիարակները պիտի չկրնային տեսնել: Անոնք կը գուշակէին՝ արդեօք իրենց գաւառացիի աչքերով ինչ որ խելքը կրնայ քաղել անկրթութեան մը վայրի խորերէն: Ու կը հետեւէին

ինծի՝ հեռուէն՝ գմայլելի բարութեամբ մը՝ որ թեւեր տուաւ ինծի անկախութեան, հակառակ որ աղբիւրը եղաւ ան՝ նոյն ատեն՝ բոլոր շարչարարներու: Ազատ, ազատ ձգուած էի ես, բայց ի լացի ժամերէն՝ երբ գտուելի, անտանելի երեւոյթ մը կ'աննէի: Ազատ ձգուած էի զարհուրելի հէքեաթներէ վերջ որոնք հիբնոսացուցեր էին զիս արդէն: Ազատ էի ես՝ իմ կարմիր երեւակաւութիւններու մէջ: Պըզդի պատճառ մը անշխարհը կը վերածէր չըսկայ չարիքի մը: Մարդերէն ու հովերէն, ձայներէն ու իրերէն եկող ախտազին երկշոտութիւն մը՝ որ կը տեսէ միշտ: Երիտասարդութիւնս՝ կ'ուշանայ Աստուած: Անիկա կուգայ ինծի հօրս ու մօրս միջոցաւ շատ տարտամ ձեւով, զերեզմանոցի մը ճամբուն վրայ, ուր պզտիկները կուլան խմորեղէններու եւ պըտուզներու ետեւէն, դպրոցին միջոցաւ՝ շատ պղտոր: Աստուած կուգայ ուշ, շատ ուշ՝ Պոլիսէն:

Հաճի Մօր սրբութիւնը հեռու էր զիս յուզելէ: Տղաք կը տեսնեն երբեմն բաներ՝ զորս մեծերը կ'անտեսեն անուշադրութեան մը պատճառով: Բարիքէ աւելի չարիք էր որ ես կը տեսնէի Հաճի Մօր մէջ, մաքրութենէ, արգարութենէ աւելի՝ կեղծիք: Պատահական հաճի մըն էր ան՝ իր Մատին շնորհիւ: Շատ մը դժբախտութիւններ նպաստած էին իրեն, բերելու համար դէմքին վրայ պաղ խաղաղութիւն մը որ ինքզինքը շփոթեցնէր կուտար մեծ հոգիներու պայծառութեան հետ: Շատ մը առիթներ նպաստած էին իրեն՝ բարերար համբաւ մը կապելու համար իր աղօթքներուն, որոնք շրթունքի շարժումներ էին առաւելապէս եւ կախարդական փափուքներ: Եկեղեցի երթալու իր մշտնջենական տեղը վերացումով բռնելու անխախտելի սովորութիւնը դարձուցած էր զինքը մէկը եկեղեցիին բնակիչներէն, որոնք կը մնար բանալ ամպէ, արծաթագոծ գուռ մը, մեռած օրերնին, եւ մտնէր արքայութիւնէն ներս՝ գմայլելի հանգստութեամբ մը:

Հաճի Մօր ոտքերը խրած էին աւելի՝ աշխարհիկ ցեխերու մէջ եւ ոչ թէ աստուածային խորհուրդներուն:

*.

Խրած էին Հաճի Մօր ոտքերը: Մահը իր մուտքէն ու յայտնութենէն առաջ կը պատ-

րաստէ, կարծէք, զոհը, որ խորհրդաւոր երեւոյթ մը կ'աննէ եւ որուն շարժումներուն եւ խօսքերուն աներեւոյթ թելերը կ'անցնին մահուան ձեռքը: Ասիկա կեցած է հոն, վարազոյրի մը ետեւ, խամահակի պէս, խաղցնելու համար զոհը:

Ամուսին մը, տղայ մը՝ ջարդին դացած, աղջիկ մը անձնասպան եղած սիրահարական խնդիրներով, հոտ Պուլքարիա կանչուելէն աւանքի վերջ մը, Հաճի Մօր գլուխը զարնուած էր պատէ պատ: Կը խրէին անոր ոտքերը: Կ'ընկզմէր ան՝ մատ մատ: Կը մոռնար ան՝ կամաց կամաց՝ ըսելիքները: Խենթ ու խելառ դուրս կուտար: Կը մոռնար ուտելը ու զոց վարազոյրին ետեւ մինակ՝ կծկուած՝ կը մոռնար ինքզինքը: Կը մոռնար եկեղեցին ու հօրս նարեկի կամ Աստուածաճշունչի ընթերցման ժամը: Կը մոռնար նաեւ մեզ ու ապշութեամբ կը նայէր մեզի: Կը մոռնար մեր կրակը, մեր տաք մածունէ ապուրը ու ցուրտ սենեակին մէջ, երբ դուրսը ձիւն կը տեղար, ան կը մոռնար իր շալը, իր անկողինը:

**

Ինչպէս որ շոգեկառքի մը մէջ խեղճուկ կին մը, որ ո՛չ կարգաւ գիտէ ո՛չ գրեւ, ո՛չ խօսիլ (ո՛չ ոք կարող է մահը սորվիլ), ճամբորդներուն մէջ սեղմուած՝ կ'ուշանայ իջնել ամուսինին ետեւէն, աղուն ու աղջկան ետեւէն որ կը ցրուին զանազան կայարաններ, Հաճի Մարը կը սմբի ջղայնութենէն: Ժամբորդները պզտիկ տեղ մը կուտան անոր՝ մինչեւ յաջորդ կայարանը: Հոս նորէն զնայքը վար կուտայ պատրաստ եղողներ ու կը վազէ: Հաճի Մարը կը մնայ նորէն: Ու կը հարցնէ ան՝ ինքզինքին՝ «Ե՛րբ»:

Երեք չորս տարի կը տեսէ այս խորհրդաւոր ամբորդութիւնը որուն ընթացքին եւ կը զգայի արդէն սարսուռները, անիւները մահուան, երբ Հաճի Մարը կը քերէր շարունակ՝ զարմանալի ճշդապահութեամբ մը՝ իր Մատը, ասաւոր որդը, իմ մորթիս:

Բ.

Չորրորդ տարին:
Այլանդակ ճիւղեր կ'արձակէ զիշեր մը:

Հաճի Մարը: Տան շունը՝ Հէքթորը՝ կը հաջէ անոր սեմին առջեւ: Կը բացուի Զթաթին Սը-տաշին պատուհանը: Փափուքներ, լոյսեր: Ստուերներ կ'օրօրուին, կը մազցին պատէ պատ: Աքաղաղները խեղդուկ ձայներ կը նետեն հաւնոցէն: Ճրագներ...:

Անձրեւ մը հողերն ու տանիքները կը քամէ քուրջերու պէս: Անձրեւը կը խեղդէ, կ'այլափոխէ խօսքերը: Մէկդի կ'ընեմ վերմակս: Մէկդի կ'ընեմ գիրքը, որ ինկած էր բարձիս վրայ երբ կէս գիշերին քունը եկած տարած էր դիւ: Սեղան մը կը ճչայ: Ստուեր մը կ'երկարի տախտակամածիս վրայ:

— Բը՛շտ, բը՛շտ, ե՛լ... մի՛ վախճար:

Լուցիկ մը կը վառի: Կը լսուի նոյն ատեն հօրս ձայնը որ կը պոռար բակէն.

— Թո՛ղ, Արտաշ, թո՛ղ քնանայ տղան, ինչո՛ւ կը հանես...

Արտաշ կը ժպտէր լուցիկի լոյսին մէջ՝, ճարիներ վերջ հասկցայ որ նպատակ ունէր տիրանալու Հաճի Մօր սենեակին: Զգացի իսկոյն որ արտասովոր բան մը կը կատարուէր դուրսը: Արտաշին ժպտար խեղդած էր վախս: Կ'ուզէի դուրս ելլել երբ կը զոցուի սենեակիս դուռը՝ առջեւս:

— Շնթոկէ՛ տեղդ, կը մոլտայ հայրս, դուստին ետեւէն:

— Բան չկայ, բան չկայ, տղաս, կ'աւելցնէ մայրս, Հաճի Մարը հիւանդ է քիչ մը, հանգիստ պահէ՛:

Դուռը բանալու փորձեր կ'ըլլան:

— Կնի՛կ... կը շարունակէ հայրս:

— Ի՛նչ դէ՛շ ես, դուռը բաց՝ ներս մտնեմ մէջ մը, շալս պիտի առնեմ, առաւօտ ըլլար տէ՛, ագատէինք այս տէրտէն:

— Տանկու, տանկու է, կը պատասխանէ հայրս:

Կը բացուի դուռս: Կը մտնէ մայրս: Մոմին լոյսով ան կը նայի պահ մը՝ ինծի: Հայրս սեմին վրայ գլուխը կը քերէ, կը յօրանջէ ու կը դառնայ անկողին:

— Ո՛ւր, կը հարցնէ մայրս, պահի՞ր կ'երթնաս, աշկ օլսըն հավասիդ:

— Ի՛նչ պիտի ընեմ հապա. ինծի՞ են տուեր ուրիշներուն տէրտը: Ու կը սուգուի ան՝ մոլթ սենեակէն ներս:

— Մեղայ Տէ՛ր, մեղայ...

Հայրս կը քնանայ, կը խոկայ: Մայրս կը վերադառնայ Հաճի Մօր քով: Ես կը նայիմ

լուսամուտէն: Ես կը նայիմ անձրեւին մէջէն: Բաղեր կը լողանան բակին ջուրերուն մէջ: Սալորներ կը թափին ծառերէն՝ հողերուն ու տանիքներուն վրայ: Մէկը կը փրթի Հաճի Մօր սեմէն: Վեղարի ձեւով պարկ մը վրան առած՝ կ'անցնի Զթաթին Արտաշը, կը մատնահարէ ապա՛ իրի՛ ուր տուած եմ այրող երեսս:

— Խեղժեցաւ, կ'ըսէ ու կը մտնէ իր հիւղակը:

••

Վիրաւոր մը չի զգար ցաւը մինչեւ որ դանակը չքաշուի իր մէջէն: Միտերը աշխատիլ կը սկսին երբ արիւնը կը հոսի: Յաւը այն ատեն է միայն որ կը տեղաւորէ իր մըռայլ ճարտարարուեստը, իր անիւներն ու փոկերը:

Կամ՝

Շատ անգամ անդունդը անցնելէ վերջ է որ մարդ կ'անդարադառնայ իր անդիտակցութեան եւ կը վախճար:

Հինգ վեց տարեկան էի, երբ Հաճի Մարը մեր տունը եկաւ: Զորս տղորի Մինչեւ խենթնալու օրը, Հաճի Մար զորած էր իմ մէջս զանազան աշխատանքներ՝ որ խորհրդաւոր հիմերը կը դնեն իմ անխախտելի խրթնութեանս:

Խենթեցած օրը՝ անիկա դուրս կը թափէր իր ճիւղանքերու ամբողջ զորս դուշակներ էի անոր մէջ: Դուրսը կը զարնէր ան՝ պատերուն, կը հայհոյէր, կուլար, կը խնդար փայլուն մետաղներու նման եւ կը լռէր յանկարծ՝ ծրարելով իր անաւոր աշխարհը, որ շուտով, շատ շուտով մխրճուեցաւ մէջս՝ քայքայելով գիշերներուն քունը եւ դպրոցիս ժամերը: Դասարանի մը առաջնութենէն ես կ'իյնամ իսկոյն՝ երրորդ, չորրորդ աստիճաններուն:

Ուրիշ դժբախտութիւն մըն ալ, տան մէջ՝ Զթաթին Արտաշը, քր կ'աշխատէր «եափու»ներու վրայ, կ'իյնայ: Ան կը տարուի հիւանդանոց: Հաճի մօր խենթանոց մեկնած օրը, ես կը վախճայի բակէն անցնիլ ու նայիլ անոնց փակ պատուհաններուն որոնց ետին ես կը գուշակէի ստուերներ եւ կը լսէի ձայներ: Ես կը տարուէի նախապաշարուիներով:

— Ի՛նչ կ'ըլլայ աս տղանիս, կ'ըսէր օր մը հայրս:

— Օղակոխութիւն ... կը պատասխանէր մայրս:

Պալքանեան պատերազմները նոր վերջացեր էին, կը մեկնէինք:

Ճամբորդութիւն: Ճամբորդութիւնները կը կազմեն մարդը, կը փոխեն մտածումները: Օտարականի մը պէս կ'ըլլայ մարդ երբ կը վերադառնայ երկար ճամբորդութենէ մը վերջէն տունը: Եւ ու մայրս կ'ը մեկնէինք Պոլիս՝ Հանճի Մարը խնդիրանոց նետելէ վերջ: Վերադարձիս փութի մը յետոյ, ընդհանուր պատերազմին փոթորիկը զգալով՝ միսերս արթնցեր էին արդէն ու կը տեղափոխէին երեսակայութիւնս կիներու մարմիններուն վրայ: Վերադարձիս բերած էի ես հետս, Արմաշէն եւ զանազան ուխտատեղիներէ, երկնային դող մը, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս օդը կը թրթռայ երբ աստղեր կը կազմուին հեռուն: Ծովափներուն վրայ, դէմքս խրած՝ խոնաւ աւազներուն մէջ, ես մտիկ կ'ընէի փսփստքը սրտին եւ փսփստքը ստորերկրեայ աշխարհի մը: Ես կը սպասէի, ես վերադարձեր էի Քրանսական քովէժը եւ վերսկսեր էի հայերէնի մասնաւոր դասեր: Ես սկսեր էի դրել եւ փնտել մուտք մը արուեստին ներս՝ որուն շուրջ կը զանայի կարօտագին նայուածքով մը, յուսալով անկէ ամբողջ փրկութիւնս: Կը պայթի պատերազմը: Կը պայթի իմ պատիկ սրտս: Պալքանեան պատերազմներու ընթացքին վարժուած էր ան՝ խանդավառութիւններու Ան քալած էր դիմադրական նուազախումբերու քովէն: Կայարանները իջած՝ ճամբու դնելու համար դիմադրները: Պոլսէն դարձիս, չյանձնուած տակաւին ձանձրոյթին որ անխուսափելի էր այդ պզտիկ քաղաքին մէջ՝ ուրկէ նետուիլ կ'ուզէի միշտ, եւ համի Մեծ Պատերազմը: Ու արինքոտ դաշտեր՝ որ աւելի զմայելի կ'երեւային ինծի քան վարդաստանները, քան բոլոր դեղեղիկ պարտէզները զորս կրնայի երեսակայել: Ուրախ էի տեսնելով որ աշխարհը պիտի փոխուի (հայրս միշտ կը խօսէր այդ մասին): Ուրախ էր նաեւ տունը ուր հայրս մը եկած էր հիմա: Մեծ եղբայրս զբաւած էր վերնայարկը իր ընտանիքին համար, Հօրեղբորորդիք մը եկած էր Պոլսէն, խնեթուկ ուսանող մը՝ բժշկական համալսարանէ մը: Շէնլիք կար տունը ու եռուզեռ: Փոքրուած, մեծի հովեր առեր էի եւ: Երկար չտեսցի սակայն: Շուտով պատերազմը մտաւ

մեր տունէն ներս: Հօրեղբորորդիս կը մեկնի: Տունը կը լռէ:

Կը վերադառնայ Հանճի Մարը, իրիկուն մը, երբ զայն մոռցեր էի բոլորովին եւ բուժուած կը կարծէի ինքանիքս անոր աղոթեցութենէ եւ չարիքի մը ճանկին:

Կախարդական իրիկուն մը: Խառնիխուռն ամբոխ: Գողերու եւ խնեթերու փախուստ՝ երեսի վրայ ձգուած բանտերէն ու յիմարանոցներէն: Փախուստ՝ մարդերու, ոստիկաններու, ձիերու, կառքերու: Լացեր, ճիւղեր, դանդաղներ:

Ռուսը Վառնան կը ումարակոծէր:

Տան պարտէզէն վեր՝ ալքերս բռնած սաւառականներու լոյսերուն, անոնց շուրջ պայթող կրակէ ծաղիկներուն, ամպի, ծուխի կըտորներուն, արբենալով անպասելիօրէն՝ այս նոր խրախճանքին մէջ, մետաղէ ու կրակէ փոթորիկին տակ՝ ուր ռումբերը կը բացուէին ու կը զոցուէին հազարաւոր ալքերու պէս, ուր զմայելի ցնցումով մը կը թօթուէր հին աշխարհը, եւ կը միանայի պատերազմի ուղիին ինչպէս մետաղը մետաղին: Խնձի կը թուէր որ հողին անհուն պարապ մըն էր այդ երեկոյ՝ ուր կ'իյնայի, կ'իյնայի շարունակ, առանց տեղ մը հասնելու, առանց բանի մը կառնելու ձոտ, նոր կեանքի մը քառան էր, չլղկուած ասպաղաճ, չզարգացած ու չմակուած կեանքս, լուսաւորուած՝ թնդանօթներու փայլակներով ու ճամբորդութեան երազով:

Կատու մը կը պատռտուէր մլաւելէն՝ տանիքէ տանիք: Անոր ձայնը ուշադրութիւնս կը դարձրնէ մայրի փողոցին վրայ: Հեռուն՝ դահափիժող հեղեղի մը նման կը թափէր, կը տարածուէր մարդկութիւն մը: Հեռուն թրեւս նստած՝ հայրս զիս կը փնտելէր փողոցէ փողոց: Բովս՝ մեր տունը ամայի ու մռայլ: Բովս՝ ծառերու խշրտոցը: Սալոր մը կը փրթի, կ'իյնայ ոտքերուս դէմ՝ պզտիկ արարուած մը նետելով մէջս: Հաւ մը արագ՝ կանաչներու մէջէն կ'անցնի բակին կողմը: Պարտէզին զուռը կ'արձագանգէ հովէն՝ առաւիղի մը նման: Ու երկիւղի մը մէջէն որ կողորդիս կը զարնէ իր բարակ, ասեղէ մատները, երկիւղի մը մէջէն եւ կը նշմարեմ յանկարծ՝ ստուեր, մը: Զեռքս կը բարձրանայ անզգալաբար՝ քաշելով հողէն

ցից մը, զոր կը նետէ ստուերին որ կը տապալի անարկու ճիշով մը: Ուրիշ խաղաղ վայրկեանի մը մէջ չճանչնայի թերեւս այդքան շուտ՝ այդ շուտը, կամ շուարէի, փնտռելով՝ յուշերուս մէջ՝ անոր տեղը՝ չաճի Մա'րը:

Ոտքի կ'ելլէ ան՝ հայհոյելէն, փշերուն վրայ կոխելէն ու կը մօտենայ ինծի: Անշարժ քարայցած ուսեր, անշարժ աչքեր: Չաճի Մօր ընդհանուր անշարժութեան մէջէն՝ որ կը զոտնէ կատարողութիւն մը, կը տեսնուէր միայն շրթունքներուն սարսուռը, հագիւ նըշմարեկի, հագիւ լսելի:

Առաջին անգամ ըլլալով կը ներկայանար ան ինծի, այդպէս: Առաջին անգամ ըլլալով կը տեսնէի ինծի դէմ ներքին ընդվզումի մը պրոթիվումը չաճի Մօր մէջ: Կը վախճայի: Անհուն յոգնութիւն մը կը դողացնէր մարմինս: Առանց ցանկապատին որուն կոթնածէի, ես ինկած կ'ըլլայի դետին: Կոնակէս կը հրէին կարծէք տախտակները՝ նետելու համար զիս չաճի Մօր վրայ որուն Մատը կը մօտենանար շարունակ, որուն աչքերը՝ սեւ փայլուն ալոսակներուն վերեւ՝ կը վտակէն այլանոց դակ, երջանիկ ժպիտներով:

Թնդանութի վերջին հարուածներ լոյսի դաշտեր կը բանային, ատեն ատեն: Հսկայական շուքեր կը բուսնէին, վրայէ վրայ ինչալով՝ մինչեւ երկինք՝ զարհուրելի արագութեամբ մը: Լուսարձակներ կը խրէին աւերուած քաղաքին վրայ: Ու լուսարձակներ կը բարդանային վարէն վեր՝ խարխափող թեւերու նման: Ես կը նմանէի անջրպետներու մէջ, ամայի ճամբաներու վրայ վախկոտ կորսուածի մը: Արեւածաղիկի մը ձողին ետեւէն կը նայէի ինծի՝ չաճի Մարը:

— Ե՛լ կ'ըսէ ան՝ մատը ցոյց տալով ինծի: Ես կը ձեռն գրուէի, անոր հոտած շունչին տակ որ յուշերու աշխարհ մը կը բանար:

— Չաճի Մա'ր:

ձայնս կը մարի սակայն, ձայնս որ կ'ուզէր գութի կանչել, խելօքցնել կէնը, ձայնս ուր սէրն ու ատելութիւնը, զղջումներն ու ընդվզումներն իրար կը խաչաձեւէին: Մատը՝ որ մէ փրկուած կը կարծէի ըլլալ, ատենէ մը ի վեր, կը գործէր յանկարծ նոյն ուժգնութեամբ:

Կը նետուիմ, այն ատեն, ջղային ոստուկով մը՝ պառուելի վրայ ու ամբողջ ուժովս կը սեղմեմ մատը՝ ակոսաներուս միջեւ՝ մինչեւ

ոսկորը: Չաճի Մար կը պոռայ, բուռնցքի հարուած մը տալով ականջիս՝ որ կը խժժայ ծովամոյն եղողի մը նման: Կը բացուի բերանս: Կ'իշխամ երեսի վրայ:

Ժամատան զանգակներուն, պառկած տեղէս, սարսափով կը հաշուէի ութ հարուածները որ կուգային կարծէք մզաւանջներու երկրէն: Չով մը բուխբիկները կը ճռնացնէր Ձար ողի մը կ'անցնէր խոտերուն ու ծառերուն մէջէն՝ սողալէն, խոնաւ հոտ մը տարածելէն: Պուլկարական Մայր եկեղեցիին մօտ, որուն զմբէթները կը բռնկին պահ մը՝ ջահերու պէս՝ դժոխքի եւ արքայութեան դեղին և կարծիք լոյսերով եւ որուն հակա շուքը կ'երթայ կախուիլ, օրօրուիլ դրացի տուներէն վար, փշող կ'զմխտարներու ջրվէժ մը կը կտրէ, կ'անցնի:

Քար մը, նոյն ատեն, կը զարնուի ցանկապատին՝ որուն ետեւ կեցած՝ ինքզինքս կը ժողվեմ: Քարը կը շարժէ խարխուլ տախտակները: Ուրիշ մը կուգայ տերեւները կրծել մօտակայ ծառի մը եւ երթալ ինչալ ամայի սենեակի մը մէջ՝ որուն պատուհանը բաց ձգուած էր:

Կը փախիմ: Կ'անցնիմ դրացիին պատը: Դրացիին պարտէզէն կը նետուիմ փողոց: Կը վազեմ թքնելէն ամբողջ սիրտս, թարախի մը ու շարիքի մը համը զոր զգուելի Մատը ձգեց լեզուս վրայ, թքնելէն արցունքներս որ թէլ թէլ կը շարուէին՝ բուռնցքէն տաքցած, ուռած այտէս վար, կը լեցուէին կոկորդիս մէջ, կը խեղդէին շունչս: Կը վազեմ ատուերի մը առկէկէն որուն նայելու քաջութիւնը չունիմ՝ հիմա եւ որ կը հալածէ զիս այդ աղուոր եւ հասարակ գիշերին մէջ: Կը վազեմ,

— Աստուած... պզտիկ եմ ես, Աստուած, օգնէ՛ ինծի՛ Աստուած...

✱

Տասնեակնից տարիներ են անցել ի վեր, ու կը փախիմ տակաւին: Նոյն նեխած հոտն է որ միշտ բարձրացած է կուրծքիս մէջէն, հոգիէս՝ որ թարախոտած անգամի մը պէս կը ծորի, կը ծորի յուշերու ճշումին ու մարդոց հարուածներուն տակ: Կը փախիմ կորսուելու համար մարդոց նայուածքներէն, ինչպէս կ'ուզեն կորսուիլ դժգոհները՝ որոնք կը զգնան առաւօտուն արթնցած ըլլանուն,

վերստացած ըլլալուն համար այն բերքը՝ որ հողի կը կոչուի: Փառասիրութիւն մը կար գոնէ՝ առաջ՝ երբ պզտիկ էի ու ծարաւ մը ունէի, սորվելու, մեծնալու, հաւատալու բաներու գործ հատոնց նստած եմ մէկդի: Կորով մը կար՝ ակառակ չաճի ՄՍ Դատին: Ունայնա-մտութիւն մը կար աւելի վերջը, պատահե-կան շրջանիս, գոր վանեցի՝ ենթարկելու հա-մար ինքզինքս տխրութեան մը կախարդան-քին: Մէկ ալիքը կը շարժէ միւսը: Ամէն մէկ տարիս հակազդած է միւսին: Ազատուելու հա-մար տխրութեան թմրութենէն՝ ես կ'ընտ-ռեմ (20 տարեկան)՝ կոնջ եւ դրամի ետեւէ: Այդ բոլորէն ալ հետո, որ մը՝ կանց կ'առնէ հողիս՝ ինչպէս նաւ մը որ կը հասնի իր ծովե-րուն ծայրը: Եւ կը զահպօթի սաւառնակը ո-րուն կանց կը առած մեքենան: Երեկ փա-փաքներու պակասն էր, բեւեռային ճերմակ ամայութիւնը որ կը վառէր հողիս, հաւատքի պակաս՝ ինքզինքիս ու շուրջիներուս հան-դէպ, կեանքին՝ որ կը դադրի օրէ օր նշանա-ւութիւն ունենալէ ու կը շփոթի երազնե-րու հետ: Ես կը փախիմ, կը յանձնուիմ ազա-տութեան ու ձուլութեան: Արեւներէն այրած գոմէշներուն պէս ես կը պառկէի ճահիճներու մէջ, կամ կը փակէի ալքերս անոնց պէս՝ խոտերու տոպրակներուն մէջ: Ես կը յանձ-նուիմ տեսակ մը անհոգութեան: Ես կը յանձ-նուիմ մարմինիս՝ որ կը շարունակէ իր կեն-դանական կեանքը, անկախաբար ուղեղէն: Ես կը յանձնուիմ ազատութեան մը՝ որ ազատու-թիւն չէր եւ որ կը սպաննէր այդ ես յանձ-նուած եւ հոսանքի մը: Ու այդ հոսանքին օ-րորումներուն մէջ ձգած եմ որ սխալներս կու-տակուին շուրջ՝ օրէ օր: Ես կը մերկանամ ու միտերս կուտամ՝ բամբասող բերաններու: Ես անհուն հաճոյք եւ կը փնտռեմ ծաղրուե-լու, ուրիշներէն սպալնուելու մէջ: Ես կը խառնակիմ, կը փլցնեմ յետոյ ամէն բան ու կը փախիմ նորէն, կը փախիմ կտրել անցնելու համար կեանք մը՝ որմէ ամօթ կը զգամ կար-ծէք, գոր անկարող եմ թաթխելու այլ եւս, խեղդելու դիմիներու մէջ՝ կամ տանելու շա-րար: Եւ Կեանք մը՝ գոր կ'որբամ նոյն ատեն մոխուած զանձի մը նման գոր ա'լ պիտի չու-նենամ: Ին ինչպէս ծովը ինկողը կը փաթ-թուի օձին՝ այնպէս ես կը փաթթուիմ յիմա-

րութեան որմէ կը յուսայի այլ եւս իմ փրկու-թիւնս: Հիւանդ, հիւանդ էի եւս: Կը կարծէի փոտնիս խենթութեան մը եւ կը մխիթար-ուէի, խորհելով որ ամենէն շատ սիրած քե-թիկներս հազիւ կը զանազանուէին իւնիթե-րէն: Գրեկու ճիզէն յոգեղէ՞ կատարած, Ղլազը-զիւ միճակ մը: Հողիս ձգել փախիլ կ'ուզէր, անջատուիլ մարմինէս՝ որ կը գերնար, կը ծանրանար օրէ օր: Ու գիտէի որ նոր զգա-յութիւններու ի խնդիր անհրաժեշտ էր տակն ու վրայ ընել մարմինը: Ի դուր: Ես կը փա-խիմ նորէն: Ես կը վախնայի խենթութեան մը թշուառութենէն: Ես կը փախիմ: Պապե-նական պահպանողականութիւն: Ու կ'երեւայ դէմքիս վրայ, վերջապէս, հրաժարում մը՝ աս-մէն բանէ: Ես կը ձգեմ գրիչը ու կը նա-խընտրեմ պահէի իմ մէջ իմ «լուսն-գործոց-ներս»: Օտար քաղաքներու սեմին՝ ես կ'եր-զեմ կորսուած մանկութիւնս: Կը նստեմ մէկ-դի՝ հոսկէ ու հոնկէ քաղած մտածումներս ո-րոնց վրայ դրած էի երբեմն իմ ամբողջ հա-ւատքս: Օտար քաղաքներու սեմին, Ղլային նոպայէ մը բռնուած՝ կարծէք, ես ետ, ետ, ետ դառնալ կ'ուզեմ, հոն՝ ուր տակաւին չէր հա-սած Մատենի հարուածը, հոն՝ ուր ոչ մէկ փա-փաք կար տակաւին, հոն՝ ուր ո'չ ազգութիւն կայ, ո'չ կրօնք, ո'չ անցեալ, ո'չ ներքալ եւ ո'չ ապագայ: Հոն՝ ուր դիւթական հրապոյր մըն էր աշխարհը, ուր թոչուններուն հետ թոչուն կ'ըլլայի, ծառերուն հետ ծառ ու ձիե-րուն հետ ձի: Ուր կը խօսէի բոլոր լեզուները աշխարհի բոլոր արարածներուն, ուր մոգական շարժումով մը կը զառնայի այն՝ ինչ որ կ'ու-զէի ըլլալ: Ուր հրեշտակի ալքերով՝ կը նայէի մարդոց եւ բան չէի հասկնար: Ուր խնդուքով մը, զարմացած խնդուքով մը՝ նոր կը գտնէի աշխարհը, անոր ամէն մէկ հտորը, քարը, ջուրը, կրակը: Օ՜ մանկութիւն... Ես կը խեղ-դեմ ապագայի զմայլելի կուտութիւնը: Կը մերժեմ անհուն հաճոյքը որ կայ տառապան-քով զրուած տողի մը տակ, հաճոյքը՝ որ կայ ինքզինքը գտնելուն, բուժուելուն, ինքզինքը դուրս տալուն, հաճոյքը դարձեալ՝ ողբով ու րիշները տիրապետելուն, ինքզինք անխորհո-րէն հոս ու հոն ցանկուն մէջ: Պատիկուց ես կը զգայի ժամեր առաջ փոթորիկի մը զա-լուստը: Եւ քեզմբականութիւնը կենդանութիւն կուտար ինքի, կ'ուրախացնէր: Անձրեւի առա-ջին կաթիլներուն սակայն կը նուազէր իմ

(4) Իէմպոյի քաղաքը:

«կատարություն»։ Գրական այս ահալոր անկարգությունն մեջէն, այսօրուան այս խրթին վիճակէն վերջ կը սպասէին խաղաղութիւն մը՝ բարի անձրեւին պէս։ Կը սպասէին խորհուրդի մը՝ որ պիտի լուսաւորէր իմ բոլոր ճիգերս ուրոնք կը ձգտին, անտարակոյս, գերազոյն ճշմարտութեան մը։ Ու կը փախիմ, կը փախիմ նորէն։ Մէկ ալիք կը շարժէ միւսը։ Ես կը փախիմ հիմա գիւթիչ հիւթի մը ետեւէն, ափիոնին։ Ես կը փախիմ շուքերու ու լոյսերու մէջէն, ծփանուտ դաշտերու վրայէն, մտածումներու աւերակներուն մէջէն՝ այնպէս ինչպէս կը փախէին, տասնորհինդ տարիներ առաջ, Հանքի Մօր, խենթիկցած Հանքի Մօր առջեւէն, առանց տեսնելու, առանց ուղղութեան։

— Աստուած... Աստուած... Ես պզտիկ եմ...

Գ.

— Գնա՛, գնա՛ եղբորդ հետ, ազատէ՛ այս երկրէն, աշխատէ՛, մարդ եղի՛ր, խելացի մարդը ինքնիքն ալ կը զարգանայ, կ'ըսէր հայրս, ումախոժոմսի հետեւեալ օրը։ Ու կը փակէ խօսքը՝ մտաւի հարուածով մը՝ զոր կուտայ կեռասի գոյն ձիուն։

Զգացի որ շատ ըսելիքներ ունէր ան տալաւին եւ ահամայ կը լռէր։ Զգացի որ անհուն յուզում մը կը շարձարէր մարդը որ շարդեր եւ օտարութիւններ տեսնելէ վերջ՝ եկած հաստատուած էր հոտ քսան տարիներէ ի վեր։ Զգացի որ ան կը վախճար իր տունէն եւ այդգիներէն։ Զգացի նոյն ատեն որ ան ինծի կը դառնար ժամանակ առ ժամանակ՝ նայելու համար սովորականէն տարբեր նայուածքով մը։ Գրտինք կար անոր արեւներէն զորշացած ու փոթրած ճակտին վրայ։ Վհուրթիւն մը կար անոր թրշած մագերուն մէջ՝ որոնց վրայ պզտիկ հով մը պզտիկ տեղագիտութիւններ կ'ընէր։ Բայց այդ բոլոր տարութեան հետ կը զգայի նայն ատեն՝ լոյսի մը պէս փայլատակող ուրախութիւն մը, հայրենիքի մը վերածնունդին յոյսը։

— Մենք կը մեռնինք, տղա՛ս, մենք ձերացած ենք քալ, բայց դուս լաւ օրեր պիտի տեսնես տակաւին, Մոսկովիք...

Կը դրդային կառքին անիւները աւարակներուն վրայ, ցնցելով ու մերթ ընդ մերթ իրարու զարնելով մեզ։ Կը թրթորար օդը,

զարմանալի կերպով տաք՝ աշնանամուտի մը համար։ Հոս ու հոն՝ ուսմբերէն փլած տուներ։ Հակալական փոսեր՝ որոնց շուրջ մարդիկ կը նայէին զարմացած ալքերով, կարծէք թէ հեռաւոր մոլորակէ մը կուգար ուսմբը։ Կոտրած ծառեր։ Փշրած ապակիներ։ Մեռելներ։ Փախուստի միջոցին դուռերու առջեւ մոռցուած բեռներ, գէշներ։ Փախտաւանակն զինուորներ։

Ուրիշն էի ես՝ սակայն, ուրախ։ Լուստուն մագլցած էի քուէժիս պատերը ու ցատկած վազած էի. յաղթականօրէն, դպրոցին երկար նրբանցքներէն։ Կոտրած էի ապակիներ եւ ժողոված էի ձեռքիս տակ ինկած բոլոր գիրքերը։ Ամայի էին դասարանները։ Վարդապետները մեկնած էին ֆիլիպէ։ Դպրոցը կը նմանէր հողերու տակէ ելած թանգարանի մը։ Հագին ատենը անգամ մը ձայն մը կուգար, խորհրդաւոր աշխատանքի մը լծուած տղու ձայնը, խանդարելու համար անհուն լուսելունը։ Հեռուն ծովը կը փայլէր արեւին տակ՝ գանձերու, զոհարներու պէս, ծովը՝ որուն հորիզոնին ետին կը սպասէին տակաւին ոռւս զրահաւորները։ Դասարանին մէջ ամէն բան ձգուած էր եղածին պէս։ Վարժապետը սեղանին վրայ մոռցած էր, փախած միջոցին, նօթերու տետրակը։ Դող կորնիոֆը, ժպացած գիշերօթիկը, մոռցած էր բանալին իր դարակիւն վրայ ուր կը գտնեմ օրեր առաջ ընկերոջ մը կորսուած ժամացոյցը։ Ոչ մէկ բան կ'երեւար սակայն ալքիս, բաց ի պատերուն նկարներէն՝ որոնց վրայ տարիներով, ձանձրոյթի ժամերու, երազներ էի հիւսած։ Դուրս ելած միջոցին նկատեցի սեւ փայտի մը վրայ ճերմակ, փղոսկրէ խաշելութիւնը, գետինը։ Վերցուցի զայն՝ մեծ բարիք մը ըրածի պէս ու դրի սեղանին վրայ։ Հրածելոյն անուշ նայուածքով մը ես սիրած էի նմանապէս նստաւորան։ Վերջացան գիրքերը, կարգերու ու կանոնները, մրցանակները, աշխատանքները։ Ազատութեան բարբարոս օւրախութիւն։ Ճամբորդութեան զմայելի երազ։ Կը կախէին ալքերս կառքին մէջէն ու կը նայէին անիւներուն տակէն ետ ետ փախող հողին։ Ու կ'ըսէին. «Այսպէս պիտի ընեմ շողեակներս մէջ ալ, շողեակառքին է՛ն ետեւը»։

Կը մօտենայինք մեր տան՝ օրուն գրան առջեւ մայրս ու մեծ եղբայրս, այն որ պիտի տանէր դէս, հօրս եւ մօրս փափաքին համաձայն, իր ու կնիքը հետ՝ Ռուսմանիս։ Ոչ մէկ

ատեն անիկա այդքան սիրելի եղած էր ինծի: Հիմա կը նայէի ես անոր ամբողջ սրտով: Կ'աշխատէի համակերելի բլլալ իրեն: Կը հետեւէի անոր ամէկ մէկ շարժումին, վախճանով որ կը նստար խաբել զիս եւ ձգել: Շատ, շատ անգամներ կոտրած էի ես անոր սիրտը: Պըզտիկ, կլոր, ձախլիկ, հիւանդոտ աչքերով, անասորժ տղայ մըն էի ես: Այդ բոլորէն զատ յամառ էի ես, ինչպէս բոլոր հայ տղաքը, ու գոռոզ: Շատ կարգալէն գլխու ցաւեր կ'ունենայի պարբերաբար, շարաթը քանի մը անգամ: Եղբայրս երկար, երկար մտածելէ վերջ է միայն որ համամայնած էր:

— Տանիլը հոգ չէ՛, կ'ըսէր ան, բայց դըպրոց դնէ... դժուար խոցիր:

Նիհար էր եղբայրս: Այտերը ներս կը քաշուէին յուզումէն՝ հրե այդ խօսքերը կ'ըսէր:

— Տար տէ, բան մը կ'ընենք, յոյս կուտար հայրս: Ու կը փակուէր վէճը:

Կուտէն երբ իջաւ հայրս, այդ իրիկուն եղբայրս ձեռքերուն մէջ դրաւ իմ եւ իր անցագիրները: Երբ տեսայ ատիկա, այնքան զոհ էի որ զադտնի երեսուն լէվայի չափ հաւաքած դրամս մօրս ձեռքը կոխեցի:

— Տոմսակիս դրամը:

Մայրս անահնկալի չեկաւ: Ան գիտէր որ ես շատ անգամ կը գրկէի ինքզինքս, շաքարէ, խաղէ, տետրակէ: Բայց ան ժպտեցաւ եւ գլուխը օրօրեց տխրութեամբ մը: Մայրս զիս ունէր միայն, վերջին բարիքն էի ես անոր: Մեծ հաստք ունէր ան իմ վրաս:

— Դայըրլը՝ տղաս... կը փսփոսայ ան: Ու կը լեցուն անոր աչքերը: Հայրս ու եղբայրս կառք կը նստին նորէն ու կը մեկնին «հիմա կուգանք» ըսելով երկուքը միաբերան:

— Կուգա՞ն հետս, կ'ըսէ այն ատեն մայրս:

— Կուգամ:

Ու կ'երթամ, առանց հարցնելու:

Երկար չեղաւ արգէն մեր ճամբան: Ուտիկանատունն էր մեր տան ետեւ: Աստիկանատան պարտէզին մէջ մենք կը տեսնէինք Հաճի Մարը: Ալքերը սեւեռած էր ան կադամախներու կատարին: Ուրախ ու զրադուած կ'երեւար ան: Ուշադրութիւն չըբաւ մեզի:

Պզտիկ, տժգոյն երես մը, խառնիխուռն ճերմկած մազերով: Խոշոր, ծոյլ ու սեւ աչքեր: Սեւ ձեռք մը: Կապոյտ կախարդական նշաններ դուռնիքն ու այտերուն վրայ որոնք աղտոտած էին արցունքներէն եւ գետնի հողերէն:

Պատուած հագուստներ, բոպիկ, ցիխոտած ոտքեր:

Անիկա նստած էր գետինը՝ ծալապատիկ: Զինւորներ ու ոստիկաններ շըշապատած էին զայն ու կը խոցային: Անոնցմէ մէկը սուր քաշած՝ կը խաղցնէր անոր գլխուն վրայ: Ուրիշ մը կից կուտար ու կը տապալէր զայն՝ մերթ ընդ մերթ՝ դոյլի մը նման: Ուրիշ մը կը պոռար:

— Հէ՛յ, Մոսկոֆները ի՞նչ բերին քեզի...

— Սոդա՛, աղտոտ Հա՛յ, կ'ըսէր մօրուսանոր, պզտիկ մարդ մը՝ քաշելով անոր ոտքերէն:

— Տանիւք կախենք ծառէն, կ'աւելցնէր ուրիշ մը:

Հաճի Մար կը նայէր, նստած: Զեռքերով ան կը շփէր, կը խաբխափէր հողը հանգիստ տեղ մը դտնելու կամ մէկդի հեկու համար ոտքերէ՝ որ կուգային իր վրայ չորս կողմէն: Կը ճշար ան՝ ատեն ատեն: Կը հայհոյէր ու քէն ընելով կը խրէր գլուխը խոտերուն մէջ: Յետոյ, մարդոց սրունքներուն «ճիզմէ՛ն»ներուն մէջէն կը նայէր կադամախներուն ու կը ժպտէր:

Զինւորները կը խոցային: Շատ զժուարութեամբ տեղի տուին անոնք երբ մայրս ըսաւ, վրանին վազելով:

— Դուք չէ՛ք մեղքնար...

Ես կը յիշէի նախորդ գիշերուան պատահածը: Ծառնկերս կը թուլցային ու կօշիկներս կը զարնուէին քարերու: Ալքերս կը փակուէին տենդի մը ծանրութենէն: Սիրտս կը զարնուէր կուրծքիս: Ես կը վախճայի մօրմէս՝ որ պիտի չեխէր զիս քիչ վերջը, տեսնելով Հաճի Մար Մատը: Ես կը վախճայի խնթէն՝ որ կրնար յանկարծ վրաս նետուիլ: Ծառերու շշուկ մը կը լեցնէր զիս սարսուռներով:

Հաճի Մարը բերուած դրուած էր փայտէ նստարանի մը վրայ եւ մէջքէն կապուած՝ ծառի մը: Մենք կը նստինք անոր քով: Նըստարանին ճոշոյցը կը ցնցէ զայն: Կատալօգրէն կը դանապ ան յանկարծ մեզի, թեի բարկացած եւ արագ շարժումով մը պաշտպանելով ինքզինքը՝ ինչպէս՝ պիտի պաշտպանուէր մէկը իրեն անահնկալօրէն դպող ձեռքի մը դէմ: Յետոյ, շուտով կը խաղաղի եւ, նորէն կը դարձնէ նայուածքը ծառերուն: Կը ժպտէր Հաճի Մարը: Կը ժպտէր այնպէս ինչպէս կը ժպտին մանուկի մը: Կը խօսէր

Հաճի Մարը: Կը տեսնէր Հաճի Մարը, ինչպէս աստուածաշունչի հերոսները կը տեսնէին մորենիներու մէջ: Ծառներու տատանող կատարներուն մէջ՝ Հաճի Մար կը տեսնէր «Վահան-Մաննիկ» մը, մեռած տղան ու մեռած աղջիկը, միացած՝ մէկ անձի մը պէս: «Վահան-Մաննիկ» կը խօսի հեռուն, կը կանչէ Հաճի Մարը: Կը քալէ անոր հետ, կը հետեւի անոր ինչ անոր շարժարանքներուն, անոր ուրախութեան եւ զառանցանքներուն մէջ: «Վահան-Մաննիկ» կը զանգատի տարօրինակ, խորհրդաւոր հալածումներէ, հետապնդումներէ, թոյուններէ եւ ամպերէն: «Վահան-Մաննիկ» կ'ուրախանայ երբեմն, անուշ անուշ կը խօսի, իրեն մեծարուած պատիւներուն մասին, արտասովոր զանձներու եւ զանազան հրաշալիքներու մասին:

Կը խօսէր, կը խոսէր եւ՝ Հաճի Մար, կը պատմէր դէպքեր: Կ'ելլէր ու կ'իջնէր անոր կզակը: Կը թքոտէին, կը սեւնային անոր շրթներէն: Կը դողային ատեն ատեն անոր հայտերը շղային պրկումներով: Զուրէն նոր այնուած վահանաձուկի մը կը նմանէր անոր դէմքը: Կը շարժէր, կ'ոռնար, կը ժպտէր Հաճի Մար: Կը փայլէր անոր երեսը: Նեխած խաղողներու պէս կը ճգմուէին մերթ ընդ մերթ անոր աչքերը: Քնանալու ձեւեր կ'առնէր ան պահ մը, կը կենար մտիկ կ'ընէր խոտերուն ու կը վերկաշէր, տատանելէն, քրտնելէն, թքնելէն մեր վրայ:

Օ՛ Հաճի Մար...

Ան կը նմանէր տարաշխարհիկ ծովու մը ճերմակ փրփուրներուն մէջէն ելլող, սուղուղ, ջուրերը մէկդի հրող, յոգնած հրէշի մը որ ցամաք մը կը փնտտէ:

Կ'երթար կուգար Հաճի Մարը՝ նստարանին վրայ: Գլուխը կը ծածկէր պահ մը թեւերուն տակ, ձեռքով կուրծքը կը ծեծէր, կը հառաչէր.

— Վա՛խ... վա՛խ... վա՛խ...

Մոյրս կը թօթուէր անոր ուերը:

— Սո՛ւս, սո՛ւս եղիբ, կնի՛կ, ամօթ է:

— Ի՛նչ կ'ըսես քա՛... Ի՛նչ կ'ըսես քա՛...

Հաճի Մար կը փորձէր այն ատեն ոտքի կենալ, բողբոջելու համար իրեն վրայ գործադրուած բռնութիւններուն եւ շարաքարանքներուն դէմ: Կը նայէր քանի որ ոտքի կանգնէր, որ կը խնդային հեռուն, պեխերնին ոլորելէն:

— Խենթե՛ր, խենթե՛ր, կը պոռար ան՝ ա-

ւելի ու աւելի կատողելով: Կապիկ մը ինչպէս կը ցատքէ իր վանդակին մէջ՝ այնպէս կը նետուէր Հաճի Մարը մէկ կողմէն միւս կողմ, կ'անիծէր, կը թքնէր, լեզուն կը հանէր, ձեռքը գիտաբերուն կը զարնէր.

— Կերէ՛ք, նա՛, կերէ՛ք...

Ու յոգնած՝ կ'իյնար ան յանկարծ: Կ'իյնար՝ երեսը մօրս կուրծքին՝ օրօրելէն կոնակը, նիհար կամարաձեւ կոնակը ուր կ'երթար ու կուգար մօրս խաղողեցող, փայփայող ձեռքը: Կը յանձնուէր Հաճի Մարը նորէն իր տխուր հառաչանքներուն: Կը լեցուէին մէկէն անոր աչքերը: Ու կը յորելին անոնք զարհուրելի հեծկտուքով մը:

Եւ, Հաճի Մար, ես՝ անկարող քեզ օգնելու, ես՝ ծանրացած հակա խղճմտանքի մը բեռան տակ, կը նայէի ճամբուն՝ զոր քու արցունքներդ կը կտրէին եւ կը կախուէին անջըրպետի մը մէջ՝ մէյմէկ աշխարհներու նըման: Եւ կը մտածէի Վերթոտ-Հիւկոյի թըշուառներուն ու սինձմայի ըլլոր այն հերոսներուն որոնց շունչին տակ կը լեզուէին իմ երակներս:

Եւ կը նայէի ծառերուն ու պայծառ իրիկնամուտին: Եւ կը նայէի տարտամ լուսնակային որ կը լողար աղուոր կապոյտի մը մէջէն՝ ճերմակ ծովամայրի մը նման:

Եւ կը նայէի գանձ մը գտնողի դառն հաճոյքով: Եւ կը նայէի ծառերուն մէջէն ելլող եւ իջնող սուրբերու: Տերեւներու ետեւէն եւ կը նայէի ծակծկուած երկնքի մը ու կը գտնէի քիչ քիչ՝ դարբերու ետեւէն եկող մեղեդի մը: Պատմութեան դասագրքի էջեր, յիշտտակներ, դէմքեր, դէպքեր, շարաքարներ...: Կը սուգուէի, կը մխրճուէի մեռելներու երկրի մը մէջ՝ որուն ըմբռնումը չէի ունեցած տակաւին մինչեւ հոս, զգայութեամբ մը՝ որուն նմանը չէի զգացած տակաւին:

Տառապանքն սրբացած դէմք մը՝ Հաճի Մար: Եւ կը մտածեմ այլ եւս՝ սուրբ կիներու մասին՝ երբ կը յիշեմ այսօր քեզ, ու կը քաշալելուիմ խորհելով որ հոգի մը կայ ոսկորներու, միւսներու սա ծրարին տակ:

Քեզ յիշելով սակաւն, քե՛զ, քու այլանդակ դէմքդ, կը յուսալքուիմ ես՝ նոյն ատեն, Հաճի Մար, ետեւներով որ հոգին մարմին մը ունի որ կը նմանեցնէ զայն ճիւղի մը:

Եւ կը գտնեմ հրէշ եւ հրէշտակ բառերը: Հելլենական Դիցունհին եւ Կորիդոնները: Բնու-

թեան երկու բեւեռները: Հողիս երկու երեսները:

«Հէջը՛ կենդանային, անկազմակերպ, ան-
ջատուած, խուսափող եւ արհամարհող:

«Երկրորդը՛ խոստովանող, աստուածային
եւ կազմակերպուած մարմին մը՝ որ ցոյց կու-
տայ թէ՛ մարդը մտածող արարած մըն է նոյն
ատեն եւ ոչ թէ լոկ կենդանի մը:

Քիչ յիշելով, Հաճի Մա՛ր, ես կը տեսնեմ
սղան, որ կը ծծէր անհուն բարութիւնը երկըն-
քի՛ անհուն կարօտով մը, ու կը նետէր առա-
ջին թիկերը՝ տառապող, ստեղծագործ հոգիին:

Հաճի Մար շուտով կը խաղաղի սակախոյ
կը սրի՛ն քղանցքին ծայրով աչքերը ու մոռ-
նալով ամէն բան կը ծօի առնելու համար
փայտի կտոր մը: Մայրս կը բռնէ այն ատեն
անոր ձեռքէն ու կը նայի, կը տեսնէ Մարը,
պայթած, թարախտած, ուռած Մատը:

— Աս ի՛նչ է, կոնի՛կ, կ'ըսէ մայրս:

Մօրս մատները կը դողային վէրքին
շուրջ: Իմ աչքերս կը նուաղէին: Կը խցուէին
սկանչներս: Ու սարսուռն լուսթեան մը մէջ՝
կը խորանային, կը սուզուէին իմ երանքներս
Ես անգիտակից էի զիս տապալող ուժին,
բայց ես կը զգայի անհուն պատասխանա-
տութիւն մը որմէ՛ն որքան կը հեռանայի, այն-
քան աւելի՛ կ'ընկճուէի, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս
անիւի մը կեդրոնէն որքան հեռանանք այն-
քան կը շատնայ արագութիւնը:

Ես կը տեսնէի ձիւտորի մը անցնիլը, ամ-
պի մը պէս: Ես կը տեսնէի ոստիկաններուն
իրարեցումը, անոնց յուզումը, առանց բան
մը հասկնալու: Ես կը նայէի մօրս շրթունք-
ներուն՝ առանց լսելու:

Կէս ժամ վերջ՝ երբ բացի աչքերս, մայրս
վրաս ինկած դարձեալ՝ այտերս կը շփելու Տա-
րեր պառկեցուցեր էին զիս ոստիկանատան
մատանը՝ չոր սեղանի մը վրայ: Ինքզինքիս
կուգամ ես՝ էթելի ու զանազան հոտերու մէ-
ջէն: Մայրս կը փաթթուի ինծի:

— Չվախնա՛ս, սղաւ...: Կէս կը մնայ ա-
նոր խօսքը: Թու՛մք մը կը պայթէր գլուխը
զարհուրելի աղմուկով մը: Չվախնա՛ս, կը շա-
րունակէ ան քիչ վերջը, հիմա կը կտրի...

Արցունք կար անոր աչքերուն մէջ: Ու-
րախ, շուտաւ նայուածք մը՝ անոր արցուն-
քատ աչքերուն խորը:

— Դո՛ւն փրկէ մեզ, Տէ՛ր...

Կը դողար հողը: Ձայն կուտային լինդա-
նօթները՝ փողոցէ փողոց՝ հաջող շուներու նը-
ման: Մառանին մէջ՝ ուր տարուած էինք,
պանաւածիկը կը փաթթէր ոստիկան մը արա-
ւէն: Կարծէք թէ՛ վէրքեր կը կապէր: Մուկ
մը՝ անհոգ՝ կը թափառէր անոր հրացանին
շուրջ: Կը դողային պատերը ու պատերուն
հետ բոլոր սարդոստայնները որոնց վրայ կը
դողար մոմի մը լոյսը՝ մենուց միջնախնու
նման: Կը դողար, կը պատէր երկինքը ու
է՛ր, խոր արիւնքով վարագոյրի մը պէս, բորն-
կած ծառի մը պէս՝ մ'եր պղտիկ լուսամուս-
ներուն առջև: Կը բարձրացնէր մայրս թևերը:

— Տէ՛ր, դո՛ւն հասի՛ր մեզի:

Կը լսուի փամփուշտի մը սուլոցը: Ծակող,
թիթիկէ՛ն ամանի մը, հեծելանիւի մը պայթող
անիւին ձայնը: Կը լսուի Թիմրայեւոզ մը որ
կը կրկնայ պահ մը՝ վայրի թոշունի մը նման:
Կը լսուի սաւառնակի մը՝ կատաղած շան մուլ-
տուքը: Կը լսուի անաւոր ճիչ մը: Հաճի
մոռցուի՛ր եւ նստարանին վրայ: Միշտ կապ-
ուած՝ անիկա վերցուցած էր իր թևերը ու կը
պոռար մեռի՛ դարձած: Թու՛մքերուն լոյսերը կը
կտրցնէին զինքը: Նստարանը որ կապուած էր
իր մէջքին, տնկուած՝ անցած էր ծառի մը:
Հաճի Մար կը քաշէր գոյն՝ ամբողջ ուժով:

Ոստիկանը մօրս պոռնտուքորուն վրայ՝
սիկտուէթը կը նետէ, կը մօտենայ լուսամու-
տին: Ան կը պատրաստուէր դուրս ելլելու հա-
մար, երբ կը մթնէ յանկարծ բակը: Կը շըը-
շուի աշխարհը ու հողերը կը թափին զար-
հուրելի արագութեամբ մը: Հողերը կ'ենդին,
կը պայթին: Մայրս աչքերս կը փակէ, կը
գրկէ զիս: Կը ծօի ինքն ալ, կը քաշուի լու-
սամուտին ետեւէն:

Հաճի Մարը ծառէն կախուած՝ խրտուիլակ
մըն էր, երբ բացինք աչքերնիս: Կախուած էր
ան՝ գլխովար ու մեքի: Քոպի՛ ճիւղերուն վրայ
կը ծածանէին անոր հագուստին կտորները:
Ծառը կորսնցուցեր էր իր տերեւները: Ծառը
կը նայէր դարձուցած: Կարծէք թէ՛ կը՝ հակէր
ան՝ փոսի վրայ, որ բացուած էր քսան քայլ
անդին եւ ուրիշ նետուած էր իրեն՝ Հաճի
Մարը: Հաճի Մարը ինկած էր, կոտորած հաստ
երկու ճիւղերու միջև: Թևերը տարածած: Ան
կը կրէր տակաւին իր վզին շուրջ՝ Ծրուսա-
ղմի՛կ խաչը: Անոր գէմքը՝ ծածկուած էր ճեւ-
մակ մազերուն տակ:

— Անոր ոտքերը չկան, նկատեց ոտտի-
կանը:

Հաճի Մարը կիսուած էր մէջտեղէն:

Մենք, մենք կը կիսուէինք մեր հոգիներ-
բուն մէջ:

— Մայր...:

Հաճի Մար կը սուգուէր քիչ քիչ՝ գիշեր-
ուան մութին մէջ:

— Մի՛ վախնար, մի՛ վախնար, գաւազս...

Խաչ կը հանէ ան:

— Մայր...:

ՆԻԿՈՂՈՍ ՍԱՐԱՅԵԱՆ

Փարիզ 1930

ԵՐԿՐԱՆՋԱՏՈՒՄ

Երգահան Արա Պարթևեանին:

Ջուրէն ծընած մենիկ լուտա՛ս լայնազանգ,

— Որ ջուրին մէջ կը ձրգէ ծին արծազանգ,—

Մէկ սրբունքին վրայ կոթուն... , անխրո՛վ... ,

Կ'անշարժանայ Կարապն ահա ժամերով:

Սեւակըտուց կ'օծանայ վիզն ըսպիտակ,

Աքէն ի ձախ, սողոսկելով թեւին տակ.

Կը ժանեկի՝ զարնան կապոյտ շունչէն զով՝

Լանջափետուրն իր՝ թաւաղու բացուածով:

Թող նրմաններն իր անայեակ հեռանան.

Կըտուցն իրենց թող փնտրէ սէզի շիւղ,

Տիզմին մէջ որդ եւ կամ ձկնիկ մը ի լիւղ:

Ինք, երկրանջատ,— անդենահա՛ւ Նիրվանան,—

Կը խոկայ գոգ իր թրուիքին գերագոյն,

Կամ հուսկաւուր երգին վրսեմ վանկերուն. .: